

Chipul Sfintei Maria Magdalena în innografia ortodoxă

Lucreția VASILESCU

*Și a venit Maria Magdalena, vestind ucenicilor
că a văzut pe Domnul.
(Ioan 20, 18)*

Première missionnaire “digne de toute louange et honneur”, “évangéliste” et “égale des Apôtres” (isapostolos) pour leur avoir proclamé la Résurrection du Christ, le nom de la sainte myrrophore Marie-Madeleine est mentionné dans le culte orthodoxe à l’occasion de certains offices.

L’hymnographie dédiée à la sainte Marie-Madeleine s’inspire des textes évangéliques et de la tradition du temps. S’inscrivant dans la tradition liturgique byzantine du VII-e et VIII-e siècles, elle compte des stichères des Ménées, lues aux vêpres, et un canon récité aux matines le 22 juillet, le jour de la célébration de la Sainte. La présence de Sainte Marie-Madeleine dans le culte orthodoxe inclut aussi des stichères et des exapostilaires, chantés chaque dimanche, à l’office des matines et aux matines de la Résurrection (l’office des Pâques) et le Dimanche des Myrrhophores.

Les textes hymnographiques réussissent à mettre en évidence, d’une manière exceptionnelle, le rôle de ce premier messenger de la Résurrection dans l’histoire du salut de l’être humain.

Introducere

Cultul ortodox se prezintă ca centrul și temelia vieții religioase, dându-i ființei umane sentimentul de a se afla în fața lui Dumnezeu și de a fi în legătură cu El. Slujba bisericească este exprimarea trăirii credinței, a dogmei, a învățaturii de credință și a unității Bisericii.

În cultul ortodox, orice creație este caracterizată de echilibrul dintre fondul religios și formele de exprimare. Poezia cultică conține învățături de credință și de viață destinate tuturor celor care folosesc aceste texte.

Cultul ortodox a reținut aspectele esențiale din viața Sfintei Maria Magdalena: ungerea capului lui Hristos, slujirea Cuvîntului lui Dumnezeu, vederea Învierii Domnului. „Întocmai cu Apostolii”, Sfînta Maria Magdalena este „evangelista”,

„binevestitoarea” și mijlocitoarea credincioșilor pe lângă Hristos. Cu ocazia sărbătorii Sfintei, pe 22 iulie, în mănăstiri și în catedralele episcopale, slujba vecerniei și cea a utreniei conțin o parte special destinată sfintei mironosițe. Toate sursele folosite în redactarea acestui studiu au la bază textele evanghelice și Sfânta Tradiție.

Sfânta Maria Magdalena în slujbele ortodoxe

La slujba *vecerniei* se citesc din Mineiul pe iulie stihirile dedicate Sfintei, compuse de imnografiile Anatolie și Vizantie (*Mineiul pe iulie*, 2002: 274-276). Maria Magdalena este numită teoforă, „*purtătoare de Dumnezeu*”, înainte de Învierea Domnului, adevărindu-L pe Acesta prin iubire, fiind astfel, un exemplu de iubire profundă față de Mântuitor. Plină de înțelepciune pentru că s-a „*umplut de multă minte și de cunoștință adevărată*”, ucenică, slujitoare devotată, ea a știut să recunoască Adevărul și Viața și să aleagă Calea cea adevărată. Cea care a văzut „*Lumina lumii*” poate interveni pe lângă Mântuitorul Hristos pentru păcătoși:

„*Roagă-te să se dăruiască sufletelor noastre pace și mare milă...*”

Pe Acela neîncetat roagă-l, preacinstită, ca una care pururea ai îndrăzneală către Dînsul, ca să cîștigăm și noi slava cea veșnică și luminarea sfinților, ceea ce ești de Dumnezeu fericită”.

Preacinstită este un atribut specific al Maicii Domnului. Această apropiere între Maica Domnului și Maria Magdalena, prin atribuirea aceluiași, epitet este expresia importanței pe care Sfânta o are în momentele cruciale ale istoriei mîntuirii. Ea a fost alături de Maica Domnului la Răstignirea Mîntuitorului, împărțînd durerea acesteia; a venit la mormînt, a primit vestea cea mare a Învierii pe care a transmis-o Apostolilor: „*Mergi la frații Mei și le spune: Mă sui la Tatăl Meu și Tatăl vostru și la Dumnezeu Meu și Dumnezeu vostru. Și a venit Maria Magdalena, vestind ucenicilor că a văzut pe Domnul și aceasta i-a spus ei*”. (Ioan 20, 17-18)

Într-un stil precis sînt evidențiate caracteristicile excepționale ale acestei femei care a depășit cunoșterea sensibilă pentru a se situa în planul credinței. Sfânta Maria Magdalena, „*cinstita mironosiță*”, demnă de toată lauda pentru împlinirea poruncilor lui Iisus:

„... *pomenirea ta prăznuind, te laudăm cu credință și te cinstim cu dragoste*”

este prima misionară, anunțînd Apostolilor Învierea Domnului:

„*Întîi te-ai arătat și evanghelistă, strigînd Apostolilor: Luați veselie și veniți de vedeți pe Hristos, că a înviat și dă lumii mare milă*”.

Sfânta Maria Magdalena este *evanghelistă*, adică vestitoare a Cuvîntului. Ea este cea care le va anunța Apostolilor nu numai Învierea, ci și noua înfiere:

„*Dar Împăratul a toată lumea, arătîndu-i-Se ei ca un păzitor al grădinii, cu roua cuvintelor Lui a stins arsura ei, zicînd către ea: Mergînd către frații Mei, spune-le bunevestiri de bucurie; sui-Mă-voi către Tatăl Meu și Tatăl vostru și Dumnezeu Meu și Dumnezeu vostru, ca să dau lumii mare milă*”.

Apostolii, ucenicii și toți cei care urmează Cuvântul lui Hristos sînt din acest moment *frații* Mîntuitorului, o nouă relație stabilindu-se între Dumnezeu Creator și creația Sa, prin Învierea lui Iisus.

La *utrenie* se citește din Minee (*Mineul pe iulie*, 2002 : 276-282) canonul dedicat sfintei, „alcătuire a lui Teofan”, mitropolit al Niceei (+ 850).

Inspirîndu-se din textele biblice și din Sfînta Tradiție, bun portretist al sfinților, imnograful realizează un adevărat portret spiritual prin prezentarea evoluției spirituale a Mariei din Magdala. Gradarea și tensiunea în prezentarea faptelor importante din viața Mariei precum și a momentului convertirii ei corespund evoluției spirituale a acesteia: mîntuirea de „*duhurile răutății*”, uscarea rîurilor „*cele tulburi ale păcatului*”, „*plecarea la poruncile dumnezeiești*”. Astfel, viața ei devine, din momentul în care l-a cunoscut pe Iisus, un urcuș continuu ascendent, strădania fiindu-i pe deplin răsplătită:

„*Viața ta s-a arătat luminată, Marie Magdalena, fiind strălucită cu luminile faptelor cele îmbunătățite ale dumnezeieștilor propăvăduiri, a plecării tale către Dumnezeu, și cu razele dragostei către Ziditorul tău*”.

„*Următoare a lui Hristos*”, „*uceniță adevărată*”, „*purtătoare de mir prealuminată*”, „*sfîntă femeie*”, Maria Magdalena a dobîndit sfințenia pentru a se desfăta din „*pîrîul Darului*”. Cu inima arzînd întru Cuvîntul dumnezeiesc, delicată și sinceră în gîndire, înțeleaptă, ea a ajuns la o complexă înțelegere a misiunii lui Hristos.

În conformitate cu Evanghelia după Ioan și avînd aceeași intenție teologică, Teofan o prezintă ca pe cea capabilă să vestească taina Învierii și a Înălțării Fiului la Tatăl ceresc:

„*El ție, răsplătindu-ți [...]. îți arată suirea către Părintele Său cel fără de început, sfat înfricoșător ! Și te trimite cu dumnezeiești vestiri [...] ca să propovăduiești Învierea Lui*”.

După Înviere, Maria Magdalena a fost una din propovăduitoarele Cuvîntului divin: „*...ai alergat pretutindeni, vestind cuvîntul cel cinstit*”.

Vas ales, avînd Cuvîntul ajutor, Maria Magdalena, „*cea dintîi dintre mironosițe*”, face minuni, aducînd vindecări și după moartea ei. Ea este una dintre mijlocitoarele oamenilor, pururea rugătoare și pentru acesta oamenii i se adresează cu credință:

„*și tămăduiri prea multe ai făcut și, după ce te-ai mutat acum în ceruri, pentru lume te rogi pururea*”.

„*Marie, cea cu nume de doamnă și următoare lui Hristos [...] roagă neîncetat pe Domnul, Care S-a răstignit pentru noi, cei ce te cinstim cu dragoste pe tine, mironosiță*”.

Sfînta Maria Magdalena se roagă pentru păcătoși, pentru ca „*somnul păcatului*” să nu-i adoarmă. Încrederea în rugăciunea mijlocitoare a Sfintei întărește sufletul și-i protejează pe credincioși de forțele înșelătoare ale răului.

Prezența Sfintei Maria Magdalena în cultul ortodox apare și în *stihirile* și *luminînde* compuse de Leon Înțeleptul și, respectiv, Constantin Porfirogenetul și

cîntate în *fiecare duminică la utrenie (Catavasier sau Octoiul Mic, 1987: 374-386)*. Sursa de inspirație a acestor cîntări au fost textele evanghelice care prezintă arătarea lui Iisus Hristos înviat Mariei Magdalena și femeilor mironosițe, martore ale acestei minuni.

În aceste cîntări drumul spre cunoaștere al Sfintei Maria Magdalena este prezentat gradat. La început se vorbește de mironosițe, fără nici o diferențiere (luminînda a 2-a). În stihira Evangheliei a doua, glasul al 2-lea, Maria Magdalena este menționată separat în grupul femeilor care au venit la mormînt cu miresme. În luminînda a 3-a, Maria este cea femeie căreia i se arată Hristos înviat. Stihira Evangheliei a treia o prezintă pe Maria Magdalena ca vestitoare a Învierii lui Hristos ucenicilor cu inima învîrtoșată:

„Magdalenei Mariei, care a vestit învierea din morți și arătarea Mîntuitorului, necrezîndu-i ucenicii, au fost muștrați pentru învîrtoșarea inimii”.

Lipsa de înțelegere a tainei Învierii este redată într-o remarcabilă imagine plastică, prin asocierea întunericii dimineții cu întunericul din mintea omenească:

„Iată întuneric și de dimineață, și ce stai la groapă, Marie, mult întuneric avînd în minte?”

Spaima femeii că nu reușește să descifreze misterul, lacrimile fierbinți și credința în Cuvîntul dătător de viață nu au fost zadarnice: *„că iată s-a învrednicit și de învățăturile îngerești și de vederea Ta, o Iisuse”.*

Cu toate acestea, Mariei îi este impusă interdicția de a-L atinge pe Hristos înviat¹, fapt redat în stihira Evangheliei a opta prin fraza:

„Dar cugetă încă lucruri pămîntești, ca o femeie neputincioasă; pentru aceasta a și fost oprită să se atingă de Tine, Hristoase”.

Această neputință continuă ideea exprimată în stihira Evangheliei a șaptea și, în același timp ne trimite la alte întîmplări relatate de Sfînta Scriptură, atunci cînd ființa omenească nu l-a putut vedea sau atinge pe Dumnezeu (sub rezerva primirii Sale în Euharistie). Din momentul Învierii, Iisus nu mai era “Cuvîntul” ci „Adevărul”, nu mai era Fiul Omului ci Fiul lui Dumnezeu și al Tatălui ceresc, era Mîntuitorul omenirii, toate aceste adevăruri urmînd să se vadă la Cincizecime.

Hristos înțelege neputința a firii omenești și nu o condamnă, El trimițînd-o pe Maria să binevestească ucenicilor Săi Învierea Sa:

„Dar, totuși, propovăduitoare a fost trimisă ucenicilor Tăi, căroro bunele vestiri le-a spus, vestîndu-le suirea la moștenirea pămîntească”.

Firea omenească, cu toate defectele ei, se va ridica, prin credință, la înțelegerea Adevărului, sfințenia fiind dovada acestui fapt.

¹ Fiecare scenă descrisă în text își găsește expresia și în iconografie. Această scenă, de exemplu, este reprezentată avîndu-l pe Hristos în mîină cu un rotulus pe care este scris: „Marie, nu te atinge de mine!” (Ioan 20, 17). Maria Magdalena este îngenuncheată la picioarele Lui și încearcă să-i cuprindă picioarele. Pentru alte reprezentări iconografice ale Sfintei Maria Magdalena se pot consulta: Dionisie din Furma, 2000; Efremov, 2002; Vasilescu, 2006.

Sfinta Maria Magdalena apare menționată și în rînduiala slujbei din noaptea Sfințelor Paști la *utrenia Învierii (Penticostar, 1999 : 7-25)*. Împreună cu femeile mironosițe, „*plîngînd cu amar*”, ea a venit la mormînt „*să-L ungă cu mir*” pe „*Cel ce a încuiat adîncul*”. Mironosițele femei, „*cele ce au fost cu Maria*”, au primit și ele vestea cea mare a Învierii Domnului.

Duminica a treia după Paști este Duminica Mironosițelor, a femeilor „*de Dumnezeu înțelepțite*” (*Penticostar, 1999 : 100-101*). În canonul Mironosițelor nu se menționează numele nici unei femei purtătoare de mir. Compoziții ale lui Anatolie, Cumula, Cosma Monahul, Teofan și Andrei Criteanul, cîntările din această zi amintesc de aceste femei care, venind cu frică la mormînt pentru a unge cu miresme trupul lui Hristos, nu au găsit trupul Acestuia. Hristos înviase: *De ce căutați pe Cel viu între cei morți?* (Luc 24, 5):

„*Nu vă temeți! Cel pe Care Îl căutați a înviat; veniți de vedeți locul unde a zăcut trupul lui Iisus și degrabă mergînd, vestiți Ucenicilor că Mîntuitorul a înviat din mormînt*”.

Femeile mironosițe au primit vestea Învierii și au înțeles că Hristos este viu nu pentru că a înviat, ci a înviat pentru că moartea nu-L poate ține.

Aspecte lingvistice

Canoanele, luminîndele și stihirile din cărțile de cult respectă regulile de compoziție stabilite de imnografia bizantini din secolele al VII-lea și al VIII-lea și se înscriu în tradiția liturgică bizantină.

În tradiția românească, imnografia traducători, pentru a exprima adevărurile de credință, sentimentele de admirație și recunoștință față de „*Sfinta mironosiță, întocmai cu Apostoli*” sau pentru a prezenta semnificația profundă a unor evenimente din viața ei, au folosit diferite procedee morfosintactice, lexico-semantică și stilistice. Vom aminti în continuare cîteva dintre ele, extrase din canonul Sfințului Teofan.

În plan morfologic se poate remarca folosirea perfectului compus asociat deicticului *acum* pentru obținerea ideii de legătură constantă între trecut, prezent și viitor și a ideii de eternitate, idee întărită prin folosirea în aceeași frază și a termenului *pururea*: „după ce te-ai mutat acum în ceruri, pentru lume te rogi pururea”.

Apariția vocativului crează o atmosferă de intimitate între rugătorul păcătos și Dumnezeu sau sfîntul căruia i se adresează: „*Marie, cea cu nume de doamnă și următoare a lui Hristos ... roagă ...*”, „*Curățește-mă, Mîntuitorule*”, „*vednico de laudă*” etc.

Folosirea unor forme adjectivale cu valoare substantivală evidențiază atribute ale Mariei Magdalena, numită *următoare a Cuvîntului*.

La nivel lexical, derivarea cu prefixele *ne-* și *pre-* este frecvent folosită în limbajul teologic, noile cuvinte putînd fi considerate termeni „tehnici”, cu un grad ridicat de folosire în toate textele bisericești (slujbe, canoane, acatiste, rugăciuni etc.). Prin derivarea cu prefixului *pre-* s-au obținut adjective cu sens absolut, sens

ce caracterizează o realitate legată de viața în și pentru Hristos a sfinților: *preasfințită, preamărită, prealuminată, preacinstită, preadulce* etc. Frecvente sînt și formele verbale obținute prin prefixare cu prefixul *pre-*: *preînălțați pe Hristos*.

Interesantă este crearea femininului unor substantive care de obicei sînt folosite numai la masculin. Astfel, din foarte utilizatul *evanghelist*, termen atribuit Sfinților Apostoli, este creat *evanghelistă*, asociat în canon numelui Sfintei Maria Magdalena, datorită rolului ei acordat de Hristos de a vesti apostolilor învierii Sa: „Întîi te-ai arătat și *evanghelistă*, strigînd Apostolilor: Luați veselie și veniți de vedeți pe Hristos, că a înviat și dă lumii mare milă”. (*Mineiul pe iulie*, 2002: 274)

Sensul s-a obținut foarte frecvent cu ajutorul prefixului negativ *ne-* de la forma afirmativă a unor substantive, adjective, adverbe sau forme verbale adjectivale: *neapus, nesurpat, nemuritor, nedezlipit, neîncetat* etc.

La nivelul frazei, structurile de subordonare cel mai frecvent folosite conțin complemente directe, indirecte, instrumental, de scop, modale și / sau subordonatele corespunzătoare: *îți dăruiește lucrarea, ai mers cu osîrdie, te cinstim lăudîndu-te, ai îndrăzneală ca să cîștigăm, sui-Mă-voi ... ca să dau lumii mare milă* etc.

Folosirea interogației dă mult dramatism relatării: „*Ce vedere străină este aceasta?*”, „*Cum te-au spînzurat fără dreptate pe Cruce fiii iudeilor...*?”, „*Pentru ce m-ai lepădat de la fața Ta, Cel ce ești lumină neapusă ...?*”

Verbele cu obiect intern, destul de des utilizate, pun în evidență situații sau fapte importante din viața lui Iisus Hristos sau a sfintei Maria Magdalena: „*Urmînd urmelor lui Hristos*”, „*a omorît moartea*”, „*S-a sărăcit cu a mea sărăcie*” etc.

Dislocarea sintactică pune în lumină anumite părți ale frazei purtătoare de o semnificație deosebită: „*Către dumnezeiasca bucurie te-ai mutat acum, către lărgimea raiului cea desfătată, către locașuri înțelegătoare, și mai presus de lume, [...] luminată Marie mironosiță. Pentru aceea, cu toții te fericim*”.

Recunoscută drept o opoziție de sens între lexeme diferite care exprimă o relație caracteristică a unor termeni gradabili sau o expresie lingvistică a unor noțiuni contradictorii, antonimia este frecvent folosită în textul analizat pentru a reflecta opoziția între stări sufletești specifice unei evoluții spirituale umane („în loc de *plîngere* ai luat *bucurie* negrăită”). Este interesant de observat modul de realizare a seriilor antonimice. Cele mai simple sînt realizate din termeni care aparțin aceleiași clase gramaticale (*plîngere* / *bucurie*, *răcorire* / *arsură*). Un alt tip este reprezentat de termeni aparținînd unor categorii gramaticale distincte. Mai multe situații sînt de remarcat:

- unul din termeni face parte din paradigma termenului considerat ca antonim: *mort* / *viu*, *a învia* (Cum este socotit *mort* cel ce *înviază* morții?), *viață* / *moarte*, *a omorî* (a vedea în mormînt pe *Viața* cea *omorîtă*); *lumină*, *a lumina* / *întuneric*, *a întuneca*, *întunecat* (*luminează* inima mea cea *întunecată*);

- termenul considerat a fi antonim aparține seriei sinonimice a acestuia: *răcorire* / *încălzire*, *ardoare*, *foc*, *arsură* etc. (cu *răcorirea* cuvintelor ... ai potolit *arsura* întristării).

Referitor la folosirea sinonimelor, se regăesc în canonul lui Teofan perechi sinonimice frecvent utilizate în textele liturgice: „*te lăudăm* cu credință și *te cinstim* cu dragoste”, „ai urmat și ai păzit *îndreptările și legile*” etc.

Printre cele mai frecvent procedee stilistice este folosirea sensul figurat al termenilor (*ai vînat* pe mulți din cei amăgiți de nerecunoștință, întunericul *cel străin*), realizîndu-se asocieri spectaculoase între un determinat și determinantul său (*cuget nesurpat, cuget bărbătesc, bucurie negrăită, sfințenie înțelegătoare, jertfelnic nepipăit, lumina lumii nedormită*). Determinatul este adesea un substantiv: *roua cuvintelor, răcorirea cuvintelor, arsura întristării, sfeșnic cu chip luminos*.

Imnograful a folosit repetiția - procedeu foarte frecvent în creația religioasă (rugăciuni, acatiste etc.) - pentru a întări caracterul dramatic al unor situații, pentru a evidenția unele trăsături de caracter sau pentru a-i atrage atenția cititorului și / sau a ascultătorului cu privire la importanța sau gravitatea unor fapte sau pentru a marca stăruința și profunzimea în rugăciune (*Roagă-te* să se dăruiască sufletelor noastre pace și mare milă; *Roagă-te* lui Hristos Dumnezeu să dăruiască iertare de greșeli celor ce cu credință prăznuiesc sfință pomenirea ta). Este interesant de remarcat modalitatea de realizare a repetiției prin folosirea familiei de cuvinte a termenului de bază sau a elementelor paradigmei unui termen: „Cum fiind din fire Viață, este *omorît și moare* Cel ce a *omorît moartea*?”

Prin metafore și comparații este caracterizat Domnul nostru Iisus Hristos ca *Lumina lumii, Viață, Cuvînt, Soarele cel luminos, Împăratul care s-a arătat ca un păzitor al grădinii*.

Considerăm, totuși, că anumite exprimări din imnele dedicate Sfintei Maria Magdalena ar trebui puse în acord cu evenimentele și adevărurile de credință exprimate în Evanghelii, deoarece pot duce la interpretări eronate. Astfel despre Maria Magdalena se spune: „*în chip vădit a slujit Cuvîntului*”² și „El ție, răsplătindu-ți, *îți dăruiește lucrarea, cea întocmai cu a Duhului*”³. Maria din Magdala a vestit Apostolilor lucrarea Duhului, slujirea lui Dumnezeu și lucrarea Duhului fiind lucrarea unică a Apostolilor, adică preoția. Caracterizarea de „*următoarea lui Hristos*” trebuie înțeleasă ca fiind preoția universală și în nici un caz cea sacramentală, ca la Apostoli. Acesta este unul din motivele pentru care Mironosițele sînt pomenite în duminica a treia după sărbătoarea Sfințelor Paști și nu odată cu Sfinții Apostoli. Termenul *mormînt* din „*și ce stai la mormînt, Marie*” ar putea fi înlocuit cu *groapă* pentru a fi astfel în concordanță cu exprimările cîntărilor liturgice, iar *evrei* cu *iudei*, întoarcerea din exil fiind, mai întîi, pentru triburile lui Iuda.

Concluzii

Participarea Sfintei Maria Magdalena ca prim vestitor al Învierii este un eveniment unic în istoria Mîntuirii pe care Sfinții Evangheliști l-au consfințit ca

² *Mineitul pe iulie...*, p. 277.

³ *Idem*, p. 279.

atare, fapt dovedit de extensia și precizia prezentării evenimentelor. Textele liturgice au reușit, în mod deosebit, să ilustreze această participare și să-i acorde acestei sfinte locul cuvenit în istoria evanghelizării neamului omenesc.

În tradiția ortodoxă, cel puțin cea românească, pietatea populară nu a dezvoltat ale forme de venerare a Sfintei Maria Magdalena. Nu există un imn acatist dedicat sfintei, așa cum există pentru Maica Domnului sau pentru alte sfinte (Sfânta Paraschiva, Sfânta Ecaterina, Sfânta Filofteia). Conform catalogului bisericilor și hramurilor acestora, în Biserica Ortodoxă Română există numai un singur schit al cărui hram este închinat Sfintei Maria Magdalena.

Sfinții Părinți au văzut sfințenia omenească ca o asemănarea a omului cu Dumnezeu, obținută printr-o curățire de pasiuni și prin creșterea în virtuți. Vrednică de laudă, Maria Magdalena a primit sfințenia, Biserica socotind-o în rîndul sfinților. Ea a învins timpul, rămînînd prezentă în timp. Ea este exemplul participării credincioșilor, prin credință, la viața în Dumnezeu.

Bibliografie

- Biblia*, 2001, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Catavasier*, 1987, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Mineiul pe iulie*, 2002, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Penticostar*, 1999, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Triodul*, 1986, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Braniște, Ene, 1985, *Liturgica generală*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Braniște, Ene, 1985, *Liturgica specială*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Dionisie din Furna, 2000, *Erminia picturii bizantine*, Editura Sophia, București
- Efremov, Alexandru, 2002, *Icoane românești*, Editura Meridiane, București
- Ghiuș, Benedict, 1991, *Proloagele*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova
- Stăniloae, Dumitru, 1981, *Prière de Jésus et expérience du Saint-Esprit*, Desclée De Brouwer
- Vasilescu, Lucreția, 2006, „Sainte Marie Madeleine dans la tradition orthodoxe” in *L’Apostola Maria Maddalena inascoltata verità* (coordonator Carla Ricci și Marcello Marin), Palomar, Bari, p. 297-325